

राजवाड्यांचे जन्मवर्ष : संशोधनाचे संशोधन

सुशान्त देवळेकर

 <https://orcid.org/0000-0001-5178-8115>

 sushant.devlekar@gmail.com

॥ आलोक ॥

पुष्प पहिले

२४ जानेवारी, २०२१

अनुक्रमणिका

१ राजवाडे नक्की कोणत्या वर्षी जन्मले?	३
२ जन्मशकाचा आधार : राजवाड्यांची चरित्रे	५
३ साने गुरुजी-लिखित चरित्रातील माहिती	६
३.१ साने गुरुजींनी दिलेल्या जन्मशकाचा आधार	६
४ भास्करराव भट-लिखित चरित्रातील माहिती	७
४.१ भट ह्यांच्या मांडणीतील संदिग्धता	१०
५ जन्मशकासंदर्भातील संदेह आणि त्याचा निरास	११

६ जन्मशकाविषयीच्या संदेहाचा उलगडा	१३
७ पोतदारांचे मत नक्की काय होते?	१५
८ इतर अभ्यासकांचे अभिप्राय	१६
९ तिसरा जन्मदिनांक (आणि चौथाही !)	१७
१० इतकी शोधाशोध कशासाठी?	१९
११ सहकार्यशीलतेचा अनुभव	२१
१२ राजवाड्यांच्या जन्मदिनांकांच्या नोंदी	२२

इतिहासाचार्य राजवाडे हे मराठीतील इतिहास-लेखन-परंपरेतले महत्वाचे नाव आहे. पण ते केवळ इतिहासाच्या दृष्टीनेच महत्वाचे आहे असे नाही. मराठीत विविध ज्ञानशाखांत (उदा. लोकसाहित्य, सामाजिक इतिहास, व्युत्पत्ती, व्याकरणचिकित्सा इ.) भरीव काम करण्याचा मान राजवाड्यांकडे जातो. तसेच अनेक नवे पायंडे पाडण्याचाही (मंडळीकरण - आरोग्यमंडळे, अभ्यासमंडळे इ.). ज्ञान मुक्त असायला हवे ह्याची जाणीव राजवाड्यांनी आपल्या कृतीतून व्यक्त केलेली दिसून येते. त्यांच्या अनेक पुस्तकांवर त्यांनी कोणतेही हक्क राखून ठेवलेले नाहीत हे स्पष्टपणे मुद्रित केलेले आढळते.

राजवाड्यांच्या ह्या कृतीची आठवण 'आलोक' हे मुक्त नियतकालिक सुरू करताना होणे स्वाभाविक होते. त्यातून एक विचार असा पुढे आला की नियतकालिकाचा शुभारंभ राजवाड्यांच्या जन्मदिवशी करता आला तर पाहावा. त्यामुळे राजवाड्यांच्या जन्मदिनांकाचा शोध सुरू केला.

१ राजवाडे नक्की कोणत्या वर्षी जन्मले?

सुदैवाने अलीकडच्या काळात राजवाड्यांच्या कार्याची व्याप्ती लक्षात आणून देणारी दोन महत्वाची संकेतस्थळे निर्माण झालेली आहेत. पहिले संकेतस्थळ हे राजवाडे संशोधन-मंडळ, धुळे ह्या राजवाड्यांच्या स्मृत्यर्थ निर्माण झालेल्या आणि त्यांच्या संशोधन-सामग्रीचे जतन करणाऱ्या संस्थेचे आहे. (इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन-मंडळ, धुळे ह्यांचे संकेतस्थळ २०१५)

<http://vkrajwade.com/>

दुसरे संकेतस्थळ हे यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान ह्या संस्थेने तयार केलेले, राजवाड्यांचे समग्र साहित्य शोधसुकर स्वरूपात उपलब्ध करून देणारे संकेतस्थळ आहे. (समग्र राजवाडे २०१७)

<http://samagraraajwade.com>

ही दोन्ही संकेतस्थळे राजवाड्यांच्या कार्याचा परिचय करून देण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची असल्याने राजवाड्यांच्या जन्मदिनांकांचा शोध ह्या संकेतस्थळांवर घेणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे ह्या संकेतस्थळांवरील राजवाड्यांचे जन्मदिनांक पाहिले. पण आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे ह्या दोन्ही संकेतस्थळांवर राजवाड्यांचा जन्मदिनांक वेगवेगळा दिलेला आढळला. राजवाडे संशोधन-मंडळाच्या संकेतस्थळावर तो १२ जुलै १८६४ असा^१ नोंदवलेला आहे. (पाहा : <http://vkrajwade.com/index.php/2012-09-06-09-43-36>.) तर समग्र राजवाडे ह्या संकेतस्थळावर तो २४ जून १८६३ असा दिलेला आहे. (पाहा : <http://samagraraajwade.com/index.php/rajwade-timeline>).

ह्या दोन्ही संकेतस्थळांवर राजवाड्यांच्या जन्माचा महिना आणि वर्ष ह्यांत अंतर आढळल्याने मराठी विकिपीडिया ह्या मुक्त ज्ञानकोशात पाहायचे ठरवले. ह्या ज्ञानकोशात राजवाड्यांचा जन्मदिनांक आणखीच वेगळा दिलेला आढळला. (मराठी विकिपीडियावरील वि. का. राजवाडे ही नोंद २००९) तो होता १२ जुलै १८६३.^२

त्यामुळे राजवाड्यांचे तीन जन्मदिनांक उपलब्ध होतात. ते पुढीलप्रमाणे :

१. २४ जून १८६३ - समग्र राजवाडे हे संकेतस्थळ.

^१मराठी विश्वकोशाच्या संकेतस्थळावर हाच दिनांक नोंदवण्यात आला आहे. पाहा : <https://vishwakosh.marathi.gov.in/31103/>

^२विकिपीडियावरील नोंदीत कुणालाही बदल करता येणे शक्य असल्याने त्यावर दिसणारी माहिती बदलत असते. त्यामुळे इथे नोंदवलेली माहिती कोणत्या आवृत्तीतली आहे हे पाहणे आवश्यक ठरते. १२ डिसेंबर २०२०च्या आवृत्तीत प्रस्तुत दिनांक दिलेला आढळतो. https://mr.wikipedia.org/w/index.php?title=विश्वनाथ_काशीनाथ_राजवाडे&oldid=1853133 मराठी विकिपीडियातील राजवाड्यांवरील नोंदीचा इतिहास पाहिला तर ३० डिसेंबर २००९पर्यंत ह्या नोंदीत १२ जुलै १८६४ हाच दिनांक नोंदवलेला आढळतो. ३० डिसेंबर २००९ रोजी तो बदलून २४ जुलै १८६३ करण्यात आला आहे. मात्र ह्यासाठी कोणताही आधार तिथे जोडलेला आढळत नाही.

२. १२ जुलै १८६४ - राजवाडे संशोधन मंडळाचे संकेतस्थळ आणि मराठी विश्वकोशातील राजवाडे ह्यांच्याविषयीची नोंद.
३. १२ जुलै १८६३ - मराठी विकिपीडियावरील वि. का. राजवाडे ही नोंद.

उपरोक्त माहितीमुळे राजवाडे ह्यांचे जन्मवर्ष नेमके कोणते आहे ह्याविषयी संभ्रम निर्माण झाला आणि तो संभ्रम दूर करण्याचा मार्ग म्हणजे राजवाडे ह्यांच्या जन्मतिथीबाबत तसेच जन्मदिनांकाबाबत उपलब्ध असणाऱ्या साधनांचा शोध घेणे आणि त्यांच्या जन्मतिथीबाबत असलेली संदिग्धता का आहे हे जाणून घेणे. त्यामुळे शक्य तितकी शोधाशोध करून ज्या गोष्टी लक्षात आल्या त्यांचे संकलन इथे पुढील अभ्यासकांच्या सोयीसाठी करायचे ठरवले.

२ जन्मशकाचा आधार : राजवाड्यांची चरित्रे

उपरोक्त संकेतस्थळांवर दिलेले हे विविध दिनांक कोणत्या संदर्भाच्या आधारे देण्यात आलेले आहेत हे तिथे नोंदवलेले नसले तरी इतिहासाचार्य राजवाड्यांची चरित्रविषयक साधने मोजकीच असल्याने आणि ती बऱ्याच अंशी ज्ञात असल्याने त्या साधनांमध्ये काय काय आढळते हे धुंडाळणे आवश्यक ठरले.

राजवाडे ह्यांची प्रसिद्ध असलेली दोन चरित्रे आहेत. पहिले चरित्र म्हणजे पांडुरंग सदाशिव साने तथा साने गुरुजी ह्यांनी राजवाड्यांच्या मृत्यूनंतर लगेचच लिहून प्रसिद्ध केलेले लहानसे चरित्र. (साने १९२८) दुसरे बऱ्यापैकी विस्तृत असे भास्कर वामन भट ह्यांनी लिहिलेले चरित्र. (भट २०१०) भास्करराव भटांना राजवाडे ह्यांचा दीर्घ काळ सहवास लाभला होता. त्यामुळे त्यांनी लिहिलेले हे चरित्र महत्त्वाचे आहे.

३ साने गुरुजी-लिखित चरित्रातील माहिती

साने गुरुजींनी लिहिलेल्या राजवाड्यांच्या छोटेश्यानी चरित्रात राजवाड्यांचा जन्मदिनांक हा इसवी सनाप्रमाणे दिलेला नाही. स्वतः राजवाडे दिनांक नोंदवताना तो शकानुसारी नोंदवत असत आणि तसे करण्याचा आग्रहही धरत असत. राजवाड्यांच्या ह्या मताला अनुसरत साने गुरुजींनी राजवाड्यांचा जन्मदिनांक शालिवाहन शकानुसार आषाढ शु॥ अष्टमी शके १७८५ असा नोंदवलेला आहे. (साने १९२८, पृ. १-२)

३.१ साने गुरुजींनी दिलेल्या जन्मशकाचा आधार

मात्र ह्याच पुस्तकात चरित्र लेखकाचे दोन शब्द ह्या शीर्षकाखाली व्यक्त केलेल्या मनोगताच्या शेवटी साने गुरुजींनी पुढील मजकूर लिहिलेला आढळतो:

राजवाडे यांच्या छायाचित्रावर जन्म शक १७८६ घातला गेला, तो केसरीत पाहून घातला गेला. परंतु राजवाडे तिलांजलि अंकांत १७८५ हा शक त्यांच्या कुंडलीत आहे —तोच खरा समजला पाहिजे. (साने १९२८, पृ. ५ (प्रारंभिक पृष्ठे))

ह्या ठिकाणी साने गुरुजी कोणत्या छायाचित्राचा उल्लेख करत आहेत ते स्पष्ट होत नाही. त्यांच्या उपरोक्त पुस्तकाची जी संगणकीय प्रतिमांच्या स्वरूपातील धारिका प्रस्तुत लेखकाला उपलब्ध झाली आहे त्यात कोणतेही छायाचित्र आढळले नाही.

पण ह्या उल्लेखावरून एक लक्षात येते की राजवाडे ह्यांच्या जन्मशकाबाबत म्हणजेच जन्मवर्षाबाबत त्यांच्या मृत्यूनंतरच्या लगतच्या काळातच शंका उपस्थित झालेली आढळते. हे जन्मशक म्हणजे १७८५ आणि १७८६ हे आहेत. जन्मतिथीबाबत मतभेद दिसत नाही. त्यामुळे आषाढ शु. अष्टमी हीच त्यांची

जन्मतिथी ग्राह्य धरली तर मोडक-जंत्रीत दिल्याप्रमाणे १७८५ ह्या शकानुसार आपल्याला २४ जून १८६३ हा इसवी सनानुसारी दिनांक मिळतो (मोडक १८८९, पृ. ३३५) आणि १७८६ ह्या शकानुसार १२ जुलै १८६४ हा इसवी सनानुसारी दिनांक मिळतो. (मोडक १८८९, पृ. ३३८)

जन्मशकासंदर्भातील ह्या मतभेदाचे मूळ केसरीतील लेख आणि ब्राह्मण-पत्रिकेच्या राजवाडे तिलांजलि-अंकात असल्याचे साने गुरुजींच्या विवेचनावरून आपल्या लक्षात येते. ह्याबाबत अधिक खात्री करण्यासाठी राजवाडे ह्यांचे ह्यानंतरच्या काळात लिहिलेले चरित्र पाहणे आवश्यक होते. कारण ह्या मतभेदाची चिकित्सा करून वस्तुस्थिती काय आहे हे त्यात सांगितलेले असण्याची शक्यता होती.

४ भास्करराव भट-लिखित चरित्रातील माहिती

भा. वा. भटांच्या राजवाडेचरित्राची पहिली आवृत्ती इ. स. १९४६ ह्या वर्षी प्रकाशित झाली. म्हणजे राजवाडे ह्यांच्या मृत्यूनंतर २० वर्षांनी. ह्या चरित्राची दुसरी आवृत्ती इ. स. २०१०मध्ये राजवाडे-संशोधन-मंडळाने प्रकाशित केली आहे.

ह्या चरित्रात राजवाडेचरित्रांतर्गत घटनांची कालानुक्रमणिका दिलेली आढळते. ह्या कालानुक्रमणिकेत श. १७८६ आषाढ शु. ८ इ. १८६४ दि. १२ जुलै ह्या दिनांकापुढे राजवाड्यांचा पुणे शहरी जन्म अशी माहिती नोंदवलेली आढळते. (भट १९४६, पृ. १०), (भट २०१०, पृ. ११) म्हणजे साने गुरुजींनी जो जन्मशक ब्राह्मण-पत्रिकेच्या हवालाने नाकारलेला होता, तो ह्या कालानुक्रमणिकेत स्वीकारलेला आहे.

पण ह्याच चरित्रात कै. राजवाड्यांची जन्मपत्रिका ह्या शीर्षकाखाली राजवाड्यांची कुंडली दिलेली आढळते. त्या कुंडलीच्या आधी जन्मवेळ नोंदवण्यात आलेली असून ती शके १७८५ रुधिरोग्दारो नाम संवत्सरे आषाढ शु. ॥ ८. अशी

दिलेली आहे. (भट १९४६, पृ. २१), (भट २०१०, पृ. ४१) म्हणजे कालानुक्रमणिकेत नोंदवलेल्या जन्मशकाच्या एक वर्ष आधीचे शक ह्या कुंडलीवर दिलेले आहे. ही कुंडली देताना ब्राह्मण-पत्रिकेच्या राजवाडे तिलांजलि-अंकाचाच संदर्भ भट ह्यांनी दिलेला आहे.

ह्या चरित्रातच पुढे कुंडलीच्या नंतरची दोन पृष्ठे सोडून पुढच्या पृष्ठावर राजवाड्यांचे तारुण्यातील छायाचित्र दिलेले आहे. त्याखाली पुन्हा राजवाड्यांचा जन्मदिनांक नोंदवण्यात आला आहे. (भट १९४६, पृ. १), (भट २०१०, पृ. ४४) पण तो पुन्हा कालानुक्रमणिकेत दिलेला आधीचाच म्हणजे १७८६ असा दिला आहे. ही पूर्ण नोंद खालीलप्रमाणे आहे.

जन्म-मिति आषाढ शु. ८ शके १७८६

ता. १२ जुलै सन १८६४

आपल्या राजवाडे-चरित्रातील दुसऱ्या भागात भट ह्यांनी राजवाडे घराण्याचा व राजवाड्यांच्या जन्मापासून त्यांच्या निधनापावेतोच्या चरित्राचा वृत्तान्त दिलेला आहे. तिथे पुढीलप्रमाणे उल्लेख आढळतो.

विसूभाऊंचा जन्म शके १७८६ आषाढ शुद्ध ८ म्हणजे दिनांक १२
जुलै इ. स. १८६४ रोजी झाला. (भट २०१०, पृ. १०२)

ह्या उल्लेखात जन्मशकाबाबत भट ह्यांनी एक टीप दिलेली आढळते. त्यात ह्या जन्मशकाचा आधार त्यांनी नोंदवलेला आहे. ती टीप पुढीलप्रमाणे आहे.

टीप :- श्री दत्तोपंत पोतदार यांचा दिनांक ४ जानेवारी १९२७च्या
केसरीतील लेख. (भट १९४६, पृ. ५६ टीप), (भट २०१०, पृ. १०२ टीप)

ह्या चरित्राच्या १०व्या भागातील परिशिष्ट-अ ह्यात राजवाड्यांनी स्वतःच्या हाताने केलेली आत्मचरित्रपर टिपणे दिली आहेत. त्यांपैकी टिपण अनुक्रमांक

(१) हे इंग्लिशेत लिहिलेले आहे. ह्या टिपणातील एक भाग ह्या निबंधाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असल्याने तो भाग इथे अनुकारला आहे.

1. A. J.			
2. S 8			
3. S 16			
4. S 18	1891,	1891	June 28
+			
5. A. 24	1892	”	1 – 29
6. A 28	1893	”	2
7. S” 31	1894	”	3
+			
8. S’ 34	1895	Aug	4
9. S’ 44	1909		
+			
	1863		
	46	47	

ह्या टिपणातील वर उद्धृत केलेल्या भागाबाबत भा. वा. भट ह्यांनी जी टिप्पणी केलेली आढळते त्यांपैकी प्रस्तुत विषयासंदर्भातील महत्त्वाचा भाग खाली दिला आहे. (ठळक ठसा प्रस्तुत लेखकाचा.)

या टिपणांत 1 AJ या अक्षरापासून 9”44+ पावेतोचे आकडे काय दर्शविण्याकरिता राजवाड्यांनी लिहिले आहेत हे नीटसे ध्यानात येत

नाही. परंतु शेवटच्या आकड्यावरून टिपण करतेवेळी त्यांनी आपल्या वयाचा हिशेब मांडला असावा असे वाटते. याच टिपणात १८९१-१८९१ June 28 या नोंदीपासून 46 – 47 या आकड्यापावेतोच्या नोंदी त्यांच्या वयाबद्दलच्या दिसतात. या टिपणापैकी १७८५चा आकडा त्यांच्या जन्माच्या शकाचा असून त्याचा ख्रिस्ती सन १८६३ येतो, १९०९ हा ख्रिस्ती सनाचा आकडा नमूद करून त्यांतून १८६३ वजा करून त्यांचे वय ४६-४७ दर्शविले आहे. (भट १९४६, पृ. ५२९-५३२), (भट २०१०, पृ. ६०९-६१०)

४.१ भट ह्यांच्या मांडणीतील संदिग्धता

भास्करराव भट ह्यांच्या राजवाडे चरित्रातील उपरोक्त तपशील पाहिले की वाचकांचा थोडा गोंधळच उडण्याची शक्यता आहे. कालानुक्रमणिकेत आणि चरित्रात जिथे जन्माचा पहिल्यांदा उल्लेख येतो तिथे भट पोतदारांना अनुसरून १७८६ ह्या शकानुसार जन्मदिनांक नोंदवतात. म्हणजे त्यात इसवी सनानुसार १८६४ हे वर्ष येते. पण त्यांनी वा. दा. मुंडले ह्यांनी ब्राह्मण-पत्रिकेच्या राजवाडे तिलांजलि-अंकात दिलेली कुंडलीही दिली आहे. त्यावर जन्मशक १७८५ हे आहे. ह्याविषयी आपण असे अनुमान करू शकतो की वा. दा. मुंडले ह्यांनी दिलेली कुंडली भट ह्यांनी यथामूल उद्धृत केली आहे. पण ते त्यात दिलेल्या जन्मशकाशी सहमत नसू शकतात.

पण पुढे राजवाड्यांच्या आत्मचरित्रपर टिपणाविषयी लिहिताना भटांनी त्यांचे जन्मशक १७८५ हेच गृहीत धरले आहे. त्यामुळे इसवी सनानुसार हे १८६३ हे वर्ष ठरते.

ह्या दोन्ही जन्मशकांपैकी आपण कोणते जन्मशक प्रमाण मानतो आहोत ह्याविषयी भट ह्यांनी सुस्पष्ट भाष्य केलेले आढळत नाही. त्यामुळे जन्मशकाबाबतची संदिग्धता तशीच राहते किंबहुना ती वाढते.

५ जन्मशकासंदर्भातील संदेह आणि त्याचा निरास

राजवाड्यांच्या दोन चरित्रांपैकी भास्करराव भट ह्यांचे चरित्र हे नंतर लिहिलेले असूनही त्यांत राजवाड्यांच्या जन्मशकासंदर्भातील स्पष्ट निर्णय नोंदवलेला नसल्याने ज्या साधनांच्या आधारे ह्या दोन्ही चरित्रांनी जन्मशकांची नोंद केली आहे ती साधने पाहणे क्रमप्राप्त ठरते.

ह्यातले पहिले साधन म्हणजे दत्तो वामन पोतदार ह्यांचा दि. ४ जानेवारी १९२७ रोजी केसरीमध्ये प्रकाशित झालेला लेख. हा लेख राजवाडे ह्यांच्या मृत्यूनंतर लगेचच प्रकाशित झाला आहे. ह्या लेखात राजवाड्यांच्या जन्मतिथीचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे केलेला आढळतो :

विश्वनाथपंत ऊर्फ विसुभाऊ राजवाडे यांचा जन्म शके १७८६
आषाढ शु. ८ स झाला. (पोतदार १९२७, पृ. ८)

आधी उल्लेखल्याप्रमाणे मोडक जंत्रीनुसार ह्या तिथीचा इसवी सनानुसार दिनांक १२ जुलै १८६४ हा मिळतो. (मोडक १८८९, पृ. ३३८) पोतदार आणि राजवाडे ह्यांचा राजवाड्यांशी असलेला घनिष्ठ संबंध लक्षात घेतला तर पोतदारांकडची माहिती ही प्रमाण मानणे उचित ठरते.

साने गुरुजींनी राजवाड्यांचे चरित्र लिहिताना प्रस्तावनेत पोतदारांनी नोंदवलेल्या उपरोक्त तिथीचा उल्लेख केला आहे. पण त्यांनी ती तिथी ग्राह्य न मानता मुंडले ह्यांची तिथी ग्राह्य मानली असल्याचा उल्लेख आधीच केलेला आहे. महत्त्वाचे म्हणजे साने गुरुजींच्या ह्या पुस्तकाला दत्तो वामन पोतदार ह्यांनीच प्रस्तावना लिहिली असूनही पोतदारांनी ह्या प्रश्नाविषयी त्या प्रस्तावनेत काहीच म्हटलेले आढळत नाही.

त्यामुळे मग राजवाड्यांची जी जन्मतिथी साने गुरुजींनी ग्राह्य धरली आहे ती ज्या साधनात आली आहे ते दुसरे साधन पाहावे लागते. हे साधन म्हणजे ब्राह्मण

पत्रिकेच्या राजवाडे तिलांजली-अंकात प्रकाशित झालेला वा. दा. मुंडले ह्यांचा लेख आणि त्या लेखात दिलेली राजवाडे ह्यांची जन्मकुंडली. कै. राजवाड्यांची जन्म-पत्रिका ह्या लेखात मुंडले ह्यांनी दिलेल्या जन्मपत्रिकेत राजवाड्यांचा जन्मतिथीचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे आढळतो.

अथ स्वस्तिश्रीनृप शालिवाहन शके १७८५ रुधिरोद्गारोनाम संवत्सरे
॥ उदगयने ॥ ग्रीष्मऋतौ ॥ आषाढ मासे शुक्लपक्षे ॥ अष्टमी... (मुंडले
१९२७, पृ. ४९)

पोतदार आणि मुंडले ह्यांच्या तिथींमध्ये जन्मवर्ष वेगवेगळे येते. त्याबाबतचे स्पष्टीकरण मुंडले ह्यांच्या ह्या लेखात पुढीलप्रमाणे दिलेले आहे :

राजवाडे यांचा फलज्योतिषावर विश्वास नव्हता. तथापि मला त्या विषयाचा नाद पुष्कळ वर्षांपासून असल्यामुळे कधी, कधी, रिकाम्या गप्पा मारण्याचें वेळीं करमणूक ह्मणून ते मजबरोबर त्या विषयाची उडत उडत चर्चा करीत. अशा चर्चेचा एक प्रसंग साधून मी त्यांना त्यांच्या जन्मकाळची वेळ व वर्ष मिति विचारली, तेव्हां त्यांनी 'शके १७८५ आषाढ शुद्ध ८ दुपारीं १२ वाजण्याचे सुमारास' असें सांगितलें व ह्मणाले कीं:—'माझा भविष्यावर मुळींच विश्वास नाही तुझाला वाटल्यास तुझी माझी कुंडली करून करमणूक करून घ्या.' त्यांचे हे उद्गार असल्यामुळे मी फक्त त्यांची शक, मिति व वेळ स्मरणवर्हित टिपून ठेवली व पुढें कांहींच केलें नाही. सावकाश केव्हां तरी कुंडली तयार करूं, असा मनोदय होता. राजवाडे नेहमीं ह्मणत कीं, मी ८०।९० वर्षांपर्यंत जगणार आहे व त्यांच्या प्रकृतीकडे पाहिले असतां त्यांच्या त्या ह्मणण्याबद्दल शंका घेण्यास जागा नव्हती ह्मणून मी त्यांची कुंडली तांतडीनें तयार करण्याच्या भरीस पडलो नाही. पण दुर्दैवानें त्यांच्या निधनाची वार्ता जेव्हां एकाएकीं आली तेव्हां त्यांची कुंडली तयार

करून मृत्युयोग पहाण्याचा विचार मनांत आला, पण केसरींत त्यांचा जन्मशक शके १७८६ हणून प्रसिद्ध झाल्याने मी बुचकळ्यांत पडलो व माझे मित्र श्री. दत्तोपंत पोतदार यांना राजवाड्यांचे बंधुजवळ खऱ्या शकाचा तपास करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे त्यांनी तपास करितां श्री. प्रो. नानासाहेब राजवाडे यांजपाशी कै. राजवाड्यांचे जन्मटिपणच सांपडले व ते त्यांनी श्री. पोतदारांच्या हवाली केले. श्री. पोतदार यांनी ते माझ्या स्वाधीन केले... (मुंडले १९२७, पृ. ४९)

उपरोक्त लेखात हे जन्मटिपण पूर्णतः प्रसिद्ध करण्यात आलेले आढळते. (मुंडले १९२७, पृ. ४९) ह्या टिपणानुसार राजवाड्यांचे जन्मवर्ष हे शके १७८५ म्हणजेच इसवी सनानुसार १८६३ हे ठरते.

६ जन्मशकाविषयीच्या संदेहाचा उलगडा

राजवाडे ह्यांच्या जन्मशकाबाबत श्री. मुंडले ह्यांनी पुरवलेल्या माहितीमुळे अनेक बाबींचा उलगडा होतो. केसरीमधल्या लेखात पोतदार ह्यांनी १७८६ हे जन्मशक दिले असले तरी श्री. मुंडले ह्यांच्या शंकेनुसार पोतदार ह्यांनी राजवाडे ह्यांचे थोरले बंधू श्री. नानासाहेब तथा वैजनाथ काशिनाथ राजवाडे ह्यांच्याकडे विचारणा केली. नानासाहेब राजवाडे ह्यांनी त्यांना राजवाडे ह्यांचे जन्मटिपणच दिले. ते पोतदारांनी श्री. मुंडले ह्यांना प्रकाशनार्थ उपलब्ध करून दिले.

ह्यामुळेच साने गुरुजींनी लिहिलेल्या राजवाडे चरित्राला पोतदारांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेत पोतदारांनी जन्मशकाविषयी काहीही म्हटलेले आढळत नाही. खरे तर ह्या पुस्तकात पोतदारांनी केसरीत दिलेली जन्मतिथी नाकारून साने गुरुजींनी वा. दा. मुंडले ह्यांनी प्रकाशित केलेल्या कुंडलीच्या आधारे तिथी ग्राह्य धरली आहे. त्यामुळे पोतदारांनी ह्याबाबत आपली सहमती वा असहमती नोंदवली असती तर तिथेच स्पष्टता आली असती पण तसे झालेले दिसत नाही. त्यामुळे संदिग्धता

राहून गेली.

त्यात पुढे राजवाड्यांच्या मृत्यूनंतर २० वर्षांनी त्यांचे चरित्र लिहिणाऱ्या भा. वा. भटांनीही ह्या संदर्भात निश्चित भूमिका घेतलेली आढळत नाही. भा. वा. भट ह्यांचे राजवाडे-चरित्र हे राजवाड्यांच्या जीवनासंदर्भातील महत्वाचे साधन मानले गेल्याने आणि त्यात कालानुक्रमणिका आणि जिथे राजवाड्यांच्या जन्माचा उल्लेख येतो तिथे मुंडले ह्यांच्या ऐवजी पोतदारांना अनुसरल्याने हा गोंधळ अधिकच वाढला असे म्हणणे भाग आहे. पुढे राजवाडे ह्यांच्या चरित्राविषयी लिहिणाऱ्या अनेकांनी भटांच्या राजवाडे-चरित्राला अनुसरले आहे आणि त्यांपैकी अनेकांनी कालानुक्रमणिकेतील किंवा राजवाड्यांच्या जन्माचा उल्लेख येतो तिथे दिलेला जन्मशक स्वीकारून आपले विवेचन केलेले आहे.

उदा. मराठी विश्वकोशाच्या चौदाव्या खंडात राजवाडे, विश्वनाथ काशीनाथ^३ ह्या शीर्षकाची नोंद समाविष्ट आहे. ही नोंद ख्यातनाम इतिहासकार सदाशिव आठवले ह्यांनी लिहिलेली आहे. ह्या नोंदीत आठवले ह्यांनी भा. वा. भट ह्यांना अनुसरत १२ जुलै १८६४ हा दिनांक राजवाड्यांचा जन्मदिनांक म्हणून नोंदवला आहे. (आठवले १९८९अ, पृ. ७१७)

कै. इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांच्या वाङ्मयीन सिद्धान्तांची समीक्षा ह्या विषयावर १९७०मध्ये पुणे विद्यापीठाला पीएचडीचा प्रबंध सादर करणाऱ्या चिं. ना. परचुरे ह्यांनी आपल्या प्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणात राजवाडे ह्यांच्या जन्मवर्षासंदर्भातील मतभेदांचा परामर्श घेतला असून मुंडले ह्यांच्या लेखातील संपूर्ण कुंडली उद्धृत केली आहे. (परचुरे १९७०, पृ. ४-६) ह्या संदर्भात त्यांनी नोंदवलेला अभिप्राय उचित वाटतो.

कै. मुंडले यांनी प्रसिद्ध केलेल्या या सर्वात अधिक चांगल्या पुराव्याचा कै. भा. वा. भट यांनी चरित्र-लेखनात प्रथम उपयोग करून

^३राजवाड्यांचे मधले नाव लिहिताना ते काही ठिकाणी काशीनाथ तर काही ठिकाणी काशिनाथ असे लिहिलेले आढळते. ह्या लेखात उद्धृत करताना संदर्भात दिले असेल तसे यथामूल उद्धृत केले आहे.

घेतला नाही. चरित्रातच नंतर लिहिलेल्या परिशिष्टात त्यांनी यासंबंधी मजकूर दिला. परंतु प्रथम शकच चुकल्याने जन्मदिनांकातही २०-२१ दिसांचा फरक पडू लागला. (परचुरे १९७०, पृ. ६)

मात्र पोतदारांनी केसरीतील लेखात दिलेला जन्मशक आणि मुंडले ह्यांनी ब्राह्मण-पत्रिकेच्या राजवाडे तिलांजली अंकात दिलेला जन्मशक ह्यांबाबतचा गोंधळ मुंडले ह्यांच्या स्पष्टीकरणाने निरस्त होतो. त्यामुळेच ह्या साधनाकडे ज्यांचे लक्ष गेले अशा अभ्यासकांनी आपल्या माहितीतील जन्मशक सुधारून घेतल्याचे किंवा आपला कल १७८६ऐवजी १७८५ ह्या शकाकडे असल्याचे प्रांजळपणे मान्य केलेले आहे.

७ पोतदारांचे मत नक्की काय होते?

साने गुरुजींनी आपल्या चरित्रात मुंडले ह्यांना अनुसरून शक नोंदवला आहे. त्या चरित्राला प्रस्तावना लिहिताना पोतदारांनी आपली भूमिका स्पष्ट केली नसली तरी त्यांना १७८५ हा शक मान्य असावा असे अनुमान करता येईल कारण तो शक दर्शवणारे साधन त्यांच्याच प्रयत्नांनी मुंडले ह्यांना प्राप्त झाले होते.

पोतदारांसंदर्भातील वरील अनुमानाला पोषक असे आणखी एक प्रमाण आपल्याला उपलब्ध आहे. ते म्हणजे राजवाडे दर्शन ह्या पुस्तकात दिलेला पोतदारांचा वि. का. राजवाडे ह्या शीर्षकाचा लेख. हा लेख म्हणजे पोतदारांनी पुण्याच्या नभोवाणी केंद्रावरून २४ जून १९६४ रोजी दिलेल्या व्याख्यानाचा भाग असल्याचे प्रकाशकांनी म्हटले आहे. (राजवाडे १९६५, पृ. (६)) ह्या लेखात राजवाड्यांची जन्मतिथी पोतदारांनी पुढीलप्रमाणे नोंदवली आहे.

विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांचा जन्म शके १७८५ आषाढ शुद्ध
८ स झाला. (पोतदार १९६५, पृ. (७))

ह्यावरून राजवाड्यांच्या जन्मशकाबाबतची अनिश्चितता ज्यांच्या लेखनामुळे निर्माण झाली त्या द. वा. पोतदारांनीही उपलब्ध पुराव्याच्या आधारे आपले मत बदलून शके १९८५ हेच राजवाड्यांचे जन्मवर्ष मान्य केले होते असे निःसंदिग्धपणे म्हणता येते.

८ इतर अभ्यासकांचे अभिप्राय

भा. वा. भट ह्यांना पोतदारांचा केसरीतील लेख आणि राजवाडे तिलांजली अंक ही दोन्ही साधने उपलब्ध होती. पण त्यांच्या राजवाडे-चरित्रात ही बाब त्यांनी स्पष्ट न केल्याने गोंधळात भर पडली हे आपण पाहिले आहे. मात्र भट ह्यांनीही राजवाड्यांचा आत्मचरित्रपर टिपणाच्या आधारे जन्मशक १७८५ हाच मानला आहे असेही आपण आधी पाहिले आहे.

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी ह्यांनी संपादित केलेल्या राजवाडे लेखसंग्रहात दिलेल्या जन्मदिनांकांबाबत स्वतः शास्त्रीबुवांनी पुढील स्पष्टीकरण दिलेले आहे:

नव्या दिल्लीच्या साहित्य अकादमीतर्फे आम्ही संपादिलेल्या “राजवाडे लेखसंग्रह” या पुस्तकातील छायाचित्रावर राजवाड्यांचा जन्म १२ जुलै १८६४ दिला आहे, परंतु प्रस्तावनेत साने गुरुजींच्या पुस्तकास अनुसरून जन्म आषाढ शु. ८ शके १७८५ (सन १८६३) दिला आहे. साने गुरुजींचे म्हणणे प्रमाण मानणे अधिक सयुक्तिक वाटते, राजवाडे यांची जन्मशताब्दी सन १९६३ साल ठरते; चालू सन १९६४ ठरत नाही. भारतीयांच्या ऐतिहासिक जाणिवेत कालसंवेदनांची उणीव आहे; असे विधान स्पेंग्लर या इतिहास-तत्त्ववेत्याने आपल्या Decline of the west या ग्रंथात केले आहे; त्याची असंख्य प्रत्यंतरे भारताच्या इतिहासात मिळतातच. आता त्याला दुजोरा विसाव्या शतकातील भारतीय सर्वोत्तम इतिहास संशोधकाचा जन्मसंदेहही देतो. वस्तुतः

संदेह राहण्याचे कारण नाही. राजवाडे यांचे एक दुसरे भक्त व आमचे मित्र कै. वा. दा. मुंडले यांनी ही चूक पूर्वीच दुरुस्त केली होती. मुंडले स्वतः ज्योतिषी होते. ते वार्डस १९४२ साली प्राज्ञपाठशाळेत ४ महिने प्रकृतिस्वास्थाकरिता इस्लामपूरहून राहण्यास आले होते. तेव्हा त्यांनी आमच्या मुलामुलींच्या कुंडल्या लिहिल्या. त्यांनी वि. का. राजवाडे यांची जन्मकुंडली इतिहास संशोधकांचे वडीलबंधू वै. का. राजवाडे यांच्याकडून श्री. द. वा. पोतदार यांच्या हस्ते आणवून राजवाडे तिलांजली अंकात प्रसिद्ध करून संशयनिवारण केले, असे सांगितले. (जोशी १९६४, पृ. १-१०)

उपरोक्त संदर्भ लक्षात घेता आषाढ शु. ८, शके १७८५ हीच राजवाडे ह्यांची जन्मतिथी मानणे सयुक्तिक वाटते. अर्थातच त्यानुसार दि. २४ जून १८६३ हा इसवी सनानुसार राजवाड्यांचा जन्मदिनांक मानणे उचित ठरते.

९ तिसरा जन्मदिनांक (आणि चौथाही !)

लेखाच्या सुरुवातीला दिलेल्या राजवाडे ह्यांच्या जन्मदिनांकांपैकी तिसरा जन्मदिनांक १२ जुलै १८६३ असा नोंदवलेला आहे. ह्या जन्मदिनांकाचे आधार काय असा प्रश्न होता. त्यानुसार शोध घेतला असता गंगाधर देवराव खानोलकर ह्यांच्या अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक ह्या ग्रंथाच्या सहाव्या खंडाच्या दुसऱ्या भागात राजवाडे ह्यांच्याविषयी माहिती देण्यात आली आहे. ह्या माहितीत हा जन्मदिनांक म्हणून नोंदवण्यात आला आहे. (खानोलकर १९६३, पृ. ९१) पण हा दिनांक नेमका कशाच्या आधारे दिलेला आहे ह्याची कोणतीही माहिती इथे मिळत नाही.

संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोशाच्या पहिल्या खंडात वि. का. राजवाडे ह्यांच्याविषयीची नोंद आहे. ह्या नोंदीतही १२ जुलै १८६३ हाच राजवाड्यांचा जन्मदिनांक म्हणून दिलेला आढळतो. (संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोश १९९८, पृ. ४८९) हाही बहुधा

खानोलकरांना अनुसरून दिला असण्याची शक्यता दिसते.

प्रसिद्ध इतिहास संशोधक डॉ. अ. रा. कुलकर्णी ह्यांनी आपल्या मराठ्यांचे इतिहासकार ह्या पुस्तकात विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे : व्यक्ती आणि कार्य हा लेख लिहिला आहे. त्या लेखातील आरंभीचा भाग हा खानोलकरांच्या उपरोक्त माहितीवर आधारलेला आहे असे दिसते. पण त्यात मात्र राजवाड्यांचा जन्मदिनांक २४ जुलै १८६३ असा आणखी वेगळाच दिलेला आहे. (कुलकर्णी २००७, पृ. १५१)

मात्र गंगाधर देवराव खानोलकर ह्यांनी १९३३मध्ये लिहिलेल्या विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे ह्या पुस्तकात राजवाड्यांच्या जन्मतिथीची नोंद पुढीलप्रमाणे केली आहे :

...या विलक्षण पुरुषाचा जन्म, शके १७८५ आषाढ शुद्ध ८ रोजी
कोंकणातील वरसई या गावी झाला. (खानोलकर १९३३, पृ. १)

१९३३ साली खानोलकरांनी नोंदवलेल्या तिथीनुसार इ. स. २४ जून १८६३ हा दिनांक मिळतो. मात्र १९६४मध्ये खानोलकरांनी जो जन्मदिनांक नोंदवला आहे त्याला त्यांनी कोणताच संदर्भ दिलेला नाही. जन्मदिनांकाबाबत त्यांचे हे मतपरिवर्तन नेमके कशामुळे झाले आणि ह्या जन्मदिनांकाचा आधार काय हे समजू शकलेले नाही. त्यातही इ. स. १२ जुलै १८६३ ह्या दिनांकावरून तिथी काढल्यास मोडक जंत्रीनुसार ती आषाढ व. १२ शके १७८५ ही मिळते (मोडक १८८९, पृ. ३३५) आणि तीही कोणत्याच साधनात राजवाड्यांची जन्मतिथी म्हणून नोंदवलेली आढळत नाही.

डॉ. अ. रा. कुलकर्णी ह्यांनी दिलेल्या २४ जुलै १८६३ ह्या दिनांकावरून तिथी काढू गेल्यास मोडक जंत्रीनुसार अधिक श्रावण शु. ८ शके १७८५ ही तिथी मिळते. (मोडक १८८९, पृ. ३३६)

खानोलकर आणि कुलकर्णी ह्यांच्या लेखनात आढळणारे हे दोन्ही दिनांक किंवा त्यांच्याशी संबद्ध तिथी ह्यांबाबत कोणतेही ठोस प्रमाण त्यांनी दिलेले आढळत

नाही. त्यामुळे सध्या उपलब्ध झालेल्या पुराव्यांच्या प्रकाशात हा तिसरा (आणि चौथाही) दिनांक निराधार आहे असे म्हणणे क्रमप्राप्त दिसते.

१० इतकी शोधाशोध कशासाठी?

‘आलोक’ ह्या नियतकालिकाच्या निमित्ताने राजवाड्यांचा जन्मदिनांक पाहण्यापूर्वी इतिहासाचार्य राजवाड्यांसारख्या प्रसिद्ध आणि नजिकच्या भूतकाळातल्या व्यक्तीच्या जन्मदिनांकाविषयी काही मतभेद असेल अशी कल्पनाही कधी मनात आली नव्हती. महाजालावर उपलब्ध झालेल्या माहितीत भिन्नता आढळली तेव्हा भा. वा. भट ह्यांच्या राजवाडे-चरित्रातली माहिती प्रमाण मानता येईल असे वाटले. पण नीट पाहिल्यावर तिथेही एकवाक्यता नाही हे लक्षात आले. खरे तर भट-लिखित राजवाडे-चरित्र संग्रही असताना आणि त्याचे आवश्यक तेव्हा वाचनही केले असताना जन्मदिनांकाविषयी त्यात अनिश्चितता आहे हे कधी लक्षात आले नव्हते हेही मान्य केले पाहिजे. आपण वाचतानाही किती काळजीपूर्वक वाचले पाहिजे ह्याची जाणीव होणे हेही ह्या लेखनाचे एक व्यक्तिगत फलित आहे.

ब्राह्मण-पत्रिकेचा राजवाडे तिलांजली अंक हे ह्या शोधयात्रेतले एक महत्त्वाचे साधन आहे. ह्या अंकावर प्रकाशनकाल शके १८४८ असा शकानुसारी दिलेला आहे. ह्या साधनाचे संदर्भ ज्यांनी इसवी सनानुसारी नोंदवले आहेत त्यांपैकी जवळपास सर्वानी ह्या अंकाचा प्रकाशनकाल इसवी सनानुसार १९२६ असा दिला आहे. शक आणि इसवी सन ह्यांत ७८ वर्षांचे अंतर असल्याने शकात ७८ वर्षे मिळवल्यावर संबंधित इसवी सन मिळतो हे गणित त्यामागे असल्याने $१८४८ + ७८ = १९२६$ अशा रीतीने वर्ष मिळाले. पण हा अंक ज्यांच्या तिलांजलीसाठी निघाला त्या राजवाड्यांचा मृत्युदिनांक इसवी सनानुसार ३१ डिसेंबर १९२६ हा आहे. म्हणजे राजवाडे १९२६च्या शेवटच्या दिवशी वारले. त्यांचा तिलांजली-अंक त्यांच्या मृत्यूच्या दिवशी निघाला तरच त्याचे प्रकाशनवर्ष इसवी सनाप्रमाणे १९२६ हे ठरेल.

पण तसे झालेले दिसत नाही. कारण तिलांजली अंकात राजवाड्यांच्या निधनानंतर आयोजित केलेल्या १६ जानेवारी १९२७च्या शोकसभेचा वृत्तान्तही आढळतो. त्यामुळे ह्या अंकाचा प्रकाशनकाल १९२७ हाच मानला पाहिजे. इतकेच नाही तर शकावरून इसवी सन काढताना जर महिना मार्गशीर्षानंतरचा असेल तर ७८ऐवजी ७९ मिळवणे उचित ठरेल. मार्गशीर्ष असल्यास आणि खरेतर केव्हाही जंत्रीसारखे साधन पाहूनच रूपांतर करणे अधिक सोयीचे आहे हे लक्षात आले. त्यामुळे हे टिपण लिहिताना केलेला अभ्यास तो करणाऱ्या व्यक्तीला निदान आपल्यापुरता तरी फलदायी वाटतो आहे.

इतिहासांतल्या कर्तृत्ववान व्यक्तींच्या जन्मदिनांकांना महत्त्व देण्यापेक्षा त्यांचे कार्य लक्षात घेणे अधिक महत्त्वाचे आहे असेही कुणाचे मत असू शकेल. कार्य महत्त्वाचे आहेच. जन्मदिनांक फार महत्त्वाचे नाहीत हेही मान्य करता येईल. पण इतिहास नावाच्या जाणिवेपोटी भूतकाळ धुंडाळताना असे सूक्ष्म तपशील महत्त्वाचे वाटतात. ते जाणून घेण्यात आनंदही मिळतो असा अनुभव आहे. त्या आनंदासाठीच खरे तर हा शोध घेतला. त्या शोधातून जे सापडले ते इतरांच्या सोयीसाठी मांडून ठेवले पाहिजे ह्या विचाराने हे टिपण लिहिले.

खरे पाहता राजवाडे ह्यांच्या जन्मशकाची निश्चिती मुंडले ह्यांनी पुरवलेल्या माहितीमुळे आधीच झालेली आहे. पण त्या वेळी जन्मशकाबाबत झालेली एक लहानशी चूक तशीच राहून गेली. जन्मशकाच्या निश्चितीचे कुंडलीसारखे बऱ्यापैकी निःसंदिग्ध साधन उपलब्ध झाल्यावरही आधीच्या उल्लेखाला प्रमाण मानल्याने राजवाड्यांच्या जन्मशकाबाबतची मतभिन्नता आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचली. कुंडलीत दिलेली जन्मतिथी उचित असण्याची शक्यता अधिक आहे आणि त्या तोडीचे दुसरे प्रमाण उपलब्ध नाही. ह्या एकाच कारणामुळे कुंडलीतला शक ग्राह्य धरला आहे. इतर दिनांकांना प्रमाण मानण्यासाठी असे कोणतेही आधार सापडत नाहीत. त्यामुळे विवरलेचि विवरावे, सांगितलेचि सांगावे ह्या रामदासोक्तीला अनुसरून आजवर ह्याबाबत झालेल्या मतमतांतरांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न ह्या

टिपणात केला आहे. तो परिपूर्ण नसला तरी उपयुक्त वाटेल अशी आशा आहे.

११ सहकार्यशीलतेचा अनुभव

राजवाड्यांच्या जन्मदिनांकाचा शोध घ्यावासा वाटला कारण राजवाडे हे मुक्त ज्ञानाचे पुरस्कर्ते होते. पण मुक्त ज्ञान निर्माण होण्यासाठी समाजात सहकार्यशीलता वाढण्याची आवश्यकता आहे. हे टिपण अशा सहकार्यशीलतेतूनच साकारले आहे हे नोंदवणे आवश्यक आहे.

मुळात निरंजन ह्या मित्रामुळे हा शोध सुरू झाला. ऋषिकेश आणि कृष्णा प्रदीप डांगे ह्या त्याच्या मित्रांनी साधने जमवायला आणि मिळवून घ्यायला सुरुवात केली. क्योटो-सांग्यो विद्यापीठाने शकाचे इसवी सनात आणि इसवी सनाचे शकात रूपान्तर करणारी आज्ञावली आपल्या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून दिली आहे. तिचा दुवा (<http://www.cc.kyoto-su.ac.jp/~yanom/pancanga/>) श्री. राजेश खिलारी ह्यांनी पुरवला. काही साधने माझ्याही संग्रही होती. पण जेव्हा अधिक शोध घेतला पाहिजे ह्याची जाणीव झाली तेव्हा अधिक साधने मिळवणे आवश्यक होते. टाळेबंदीच्या काळात प्रवासावरही मर्यादा होत्या. पण ऋषिकेशने मुंबई मराठी ग्रंथालयात जाऊन संदर्भ शोधून त्यांची टिपणे पुरवली. निरंजनला पुणे नगर वाचन मंदिराकडून ब्राह्मण-पत्रिकेच्या राजवाडे तिलांजली अंकाची प्रत मिळू शकली. ती विनामूल्य आणि अतिशय तत्परतेने त्या वाचनालयाने उपलब्ध करून दिली. अर्काइव्ह.ओआरजी ह्या संकेतस्थळावरून साने गुरुजींनी लिहिलेले राजवाड्यांचे चरित्र आणि इतर काही साधने मिळाली. शक आणि इसवी सन ह्यांत रूपान्तर करताना घ्यायच्या काळजीविषयी मनीष बावकर ह्या मित्राशी चर्चा झाली. हे सर्व मिळाले नसते तर ही माहिती संकलित करताच आली नसती. त्यामुळे टिपणावर टिपण लिहिणाऱ्याचे नाव असले आणि टिपणातल्या चुकांचे दायित्व सर्वस्वी त्याचे असले तरी साधने मिळवून देणाऱ्यांच्या सहकार्यशीलतेवाचून

काहीच शक्य झाले नसते हे नोंदवणे आवश्यक आहे.

१२ राजवाड्यांच्या जन्मदिनांकांच्या नोंदी

शकानुसार जन्मतिथी	ख्रिस्ताब्दानुसारी दिनांक	जन्मदिनांक नोंदवणारे स्रोत
आषाढ शु. ८ शके १७८५	२४ जून १८६३	वासुदेव दामोदर मुंडले (१९२७). “कै. राजवाड्यांची जन्म-पत्रिका”. समाविष्ट: ब्राह्मण मासिक पत्रिका: राजवाडे तिलांजली अंक. संपा. वासुदेव दामोदर मुंडले, पृ. ४९ पांडुरंग सदाशिव साने (१९२८). पुरातत्त्वभूषण कै. इतिहासाचार्य राजवाडे यांचे चरित्र. अभिनव ग्रंथमाला ७. नागपूर: श्रीधर नारायण हुद्दर. दुवा: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.484431/ (१२/१२/२०२० भेट दिली), पृ. १-२

शकानुसार जन्मतिथी	ख्रिस्ताब्दानुसारी दिनांक	जन्मदिनांक नोंदवणारे स्रोत
		<p>भास्कर वामन भट (१९४६). इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचे चरित्र व राजवाड्यांच्या दोन तपांचा विद्वत्सहवास. धुळे: वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, पृ. २१, पृ. ५२९-५३२, भास्कर वामन भट (२०१०). राजवाडे-चरित्र. २री आ. धुळे: वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, पृ. ४१, पृ. ६०९-६१०</p> <p>गंगाधर देवराव खानोलकर (१९३३). विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे. पुणे: ग. म. वीरकर, पृ. १</p> <p>लक्ष्मणशास्त्री जोशी (१९६४). "कै. वि. का. राजवाडे जन्मशताब्दी". समाविष्ट: नवभारत. ११वा अंक. संपा. वि. म. बेडेकर. संपा. गोवर्धन पारीख. वर्ष १७वे, पृ. १-१०, पृ. १-१०</p>

शकानुसार जन्मतिथी	ख्रिस्ताब्दानुसारी दिनांक	जन्मदिनांक नोंदवणारे स्रोत
		<p>दत्तो वामन पोतदार (१९६५). “वि. का. राजवाडे”. समाविष्ट: विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे. राजवाडे दर्शन. पुण्याच्या नभोवाणी केंद्रावरून ता. २४-६-१९६४ रोजी प्रा. पोतदार यांचे राजवाड्यांसंबंधी जें भाषण झालें त्यांतला कांहीं भाग. पुणे: मॉडर्न बुक डेपो प्रकाशन, पृ. (७)</p> <p>राजवाडे यांचा जीवन परिचय (१२ डिसें., २०२०). समग्र राजवाडे संकेतस्थळावरील पान. यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान. दुवा: http://samagrarajwade.com/index.php/rajwade-timeline</p>
आषाढ शु. ८ शके १७८६	१२ जुलै १८६४	<p>दत्तो वामन पोतदार (०४ जाने., १९२७). “कै. वि. का. राजवाडे”. समाविष्ट: केसरी, पृ. ८, पृ. ८</p>

शकानुसार जन्मतिथी	ख्रिस्ताब्दानुसारी दिनांक	जन्मदिनांक नोंदवणारे स्रोत
		भास्कर वामन भट (१९४६). इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचे चरित्र व राजवाड्यांच्या दोन तपांचा विद्वत्सहवास. धुळे: वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, पृ. १०, पृ. १, पृ. ५६, भास्कर वामन भट (२०१०). राजवाडे-चरित्र. २री आ. धुळे: वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, पृ. ११, पृ. ४४, पृ. १०२

शकानुसार जन्मतिथी	ख्रिस्ताब्दानुसारी दिनांक	जन्मदिनांक नोंदवणारे स्रोत
		<p>सदाशिव आठवले (१९८९अ). “राजवाडे, विश्वनाथ काशीनाथ”. समाविष्ट: मराठी विश्वकोश. संपा. लक्ष्मणशास्त्री जोशी. खंड १४. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिति मंडळ. दुवा: https://vishwakosh.marathi.gov.in/31103/, पृ. ७१७, सदाशिव आठवले (१९८९आ). मराठी विश्वकोशाच्या संकेतस्थळावरील वि. का. राजवाडे ही नोंद. महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश निर्मिति मंडळ. दुवा: https://vishwakosh.marathi.gov.in/31103/ (१२/१२/२०२० भेट दिली)</p>

शकानुसार जन्मतिथी	ख्रिस्ताब्दानुसारी दिनांक	जन्मदिनांक नोंदवणारे स्रोत
		इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन-मंडळ, धुळे ह्यांच्या संकेतस्थळावरील राजवाड्यांच्या चरित्रात्मक माहितीचे पान (२०१५). इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन-मंडळ, धुळे. दुवा: https://vkrajwade.com/index.php/2012-09-06-09-43-36 (१२/१२/२०२० भेट दिली)
आषाढ व. १२ शके १७८५ (अभ्यासकांनी शक नोंदवलेला नाही. मात्र इसवी सनाच्या आधारे काढण्यात आला.)	१२ जुलै १८६३	गंगाधर देवराव खानोलकर (१९६३). अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक. पहिली आवृत्ती. खंड ६.२. पुणे: व्हीनस प्रकाशन, पृ. ९१ संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोश (१९९८). आरंभापासून १९२० पर्यंतचा कालखंड. संपा. जया दडकर. संपा. प्रभा गणोरकर. संपा. वसंत आबाजी डहाके. खंड पहिला. ३ खंड. मुंबई: जी. आर. भटकळ फाउण्डेशन. ISBN: ८१-९०१००७-०-X, पृ. ४८९

शकानुसार जन्मतिथी	ख्रिस्ताब्दानुसारी दिनांक	जन्मदिनांक नोंदवणारे स्रोत
		<p>मराठी विकिपीडियावरील वि. का. राजवाडे ही नोंद (३० डिसें., २००९). https://mr.wikipedia.org/wiki/विश्वनाथ_काशीनाथ_राजवाडे (१२/१२/२०२० भेट दिली). विकिमीडिया फाउंडेशन</p>
<p>अधिक श्रावण शु. ८, शके १७८५</p> <p>(अभ्यासकांनी शक नोंदवलेला नाही. मात्र इसवी सनाच्या आधारे काढण्यात आला.)</p>	२४ जुलै १८६३	<p>अनंत रामचंद्र कुलकर्णी (२००७). मराठ्यांचे इतिहासकार. २०११चे पुनर्मुद्रण. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स. प्रकरण विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे : व्यक्ती आणि कार्य, पृ. १५१-१९०, पृ. १५१</p>

संदर्भसूची

- इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन-मंडळ, धुळे ह्यांचे संकेतस्थळ (२०१५).
इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन-मंडळ, धुळे. दुवा: <http://vkrajwade.com/> (१२/१२/२०२० भेट दिली).
- समग्र राजवाडे (२०१७). यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान. दुवा: <http://samagrarakjwade.com> (१२/१२/२०२० भेट दिली). संकेतस्थळ.
- मराठी विकिपीडियावरील वि. का. राजवाडे ही नोंद (३० डिसें., २००९). https://mr.wikipedia.org/wiki/विश्वनाथ_काशीनाथ_राजवाडे (१२/१२/२०२० भेट दिली). विकिमीडिया फाउंडेशन.
- साने, पांडुरंग सदाशिव (१९२८). पुरातत्त्वभूषण कै. इतिहासाचार्य राजवाडे यांचे चरित्र. अभिनव ग्रंथमाला ७. नागपूर: श्रीधर नारायण हुद्दर. दुवा: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.484431/> (१२/१२/२०२० भेट दिली).
- भट, भास्कर वामन (२०१०). राजवाडे-चरित्र. २री आ. धुळे: वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ.
- मोडक, बाळाजी प्रभाकर (१८८९). शक व सन यांची तिथि व तारिखवार जंत्री. पुणे व कोल्हापूर: बाळाजी प्रभाकर मोडक.
- भट, भास्कर वामन (१९४६). इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचे चरित्र व राजवाड्यांच्या दोन तपांचा विद्वत्सहवास. धुळे: वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ.
- पोतदार, दत्तो वामन (०४ जाने., १९२७). “कै. वि. का. राजवाडे”. समाविष्ट: केसरी, पृ. ८.

- मुंडले, वासुदेव दामोदर (१९२७). “कै. राजवाड्यांची जन्म-पत्रिका”. समाविष्ट: ब्राह्मण मासिक पत्रिका: राजवाडे तिलांजली अंक. संपा. वासुदेव दामोदर मुंडले.
- आठवले, सदाशिव (१९८९अ). “राजवाडे, विश्वनाथ काशीनाथ”. समाविष्ट: मराठी विश्वकोश. संपा. लक्ष्मणशास्त्री जोशी. खंड १४. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिति मंडळ. दुवा: <https://vishwakosh.marathi.gov.in/31103/>.
- परचुरे, चिंतामणी नारायण (१९७०). “कै. इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांच्या वाङ्मयीन सिद्धान्तांची समीक्षा”. पीएचडी-प्रबंध. पुणे विद्यापीठ. दुवा: <http://lib.unipune.ac.in:8080/xmlui/handle/123456789/4363> (१२/०१/२०२० भेट दिली).
- राजवाडे, विश्वनाथ काशीनाथ (१९६५). राजवाडे दर्शन. पुणे: मॉडर्न बुक डेपो प्रकाशन. प्रकरण प्रकाशकांचें निवेदन, (५)-(६).
- पोतदार, दत्तो वामन (१९६५). “वि. का. राजवाडे”. समाविष्ट: राजवाडे, विश्वनाथ काशीनाथ. राजवाडे दर्शन. पुण्याच्या नभोवाणी केंद्रावरून ता. २४-६-१९६४ रोजी प्रा. पोतदार यांचें राजवाड्यांसंबंधीं जें भाषण झालें त्यांतला कांहीं भाग. पुणे: मॉडर्न बुक डेपो प्रकाशन.
- जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (१९६४). “कै. वि. का. राजवाडे जन्मशताब्दी”. समाविष्ट: नवभारत. ११वा अंक. संपा. वि. म. बेडेकर. संपा. गोवर्धन पारीख. वर्ष १७वे, पृ. १-१०.
- खानोलकर, गंगाधर देवराव (१९६३). अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक. पहिली आवृत्ती. खंड ६.२. पुणे: व्हीनस प्रकाशन.
- संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोश (१९९८). आरंभापासून १९२० पर्यंतचा कालखंड. संपा. जया दडकर. संपा. प्रभा गणोरकर. संपा. वसंत आबाजी डहाके. खंड पहिला. ३ खंड. मुंबई: जी. आर. भटकळ फाउण्डेशन. ISBN: ८१-९०१००७-०-X.

कुलकर्णी, अनंत रामचंद्र (२००७). मराठ्यांचे इतिहासकार. २०११चे पुनर्मुद्रण. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स. प्रकरण विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे : व्यक्ती आणि कार्य, पृ. १५१-१९०.

खानोलकर, गंगाधर देवराव (१९३३). विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे. पुणे: ग. म. वीरकर.

राजवाडे यांचा जीवन परिचय (१२ डिसें., २०२०). समग्र राजवाडे संकेतस्थळावरील पान. यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान. दुवा: <http://samagraraajwade.com/index.php/rajwade-timeline>.

आठवले, सदाशिव (१९८९आ). मराठी विश्वकोशाच्या संकेतस्थळावरील वि. का. राजवाडे ही नोंद. महाराष्ट्र राज्य विश्वकोश निर्मिति मंडळ. दुवा: <https://vishwakosh.marathi.gov.in/31103/> (१२/१२/२०२० भेट दिली).

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन-मंडळ, धुळे ह्यांच्या संकेतस्थळावरील राजवाड्यांच्या चरित्रात्मक माहितीचे पान (२०१५). इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन-मंडळ, धुळे. दुवा: <https://vkrajwade.com/index.php/2012-09-06-09-43-36> (१२/१२/२०२० भेट दिली).

ह्या सामग्रीचा संदर्भ कसा द्याल?

सुशान्त देवळेकर (२४ जाने., २०२१). “राजवाड्यांचे जन्मवर्ष : संशोधनाचे संशोधन”. समाविष्ट: आलोक मराठी नियतकालिक. १ला अंक. बुलढाणा : वर्णमुद्रा प्रकाशन, पृ. ६०-७२

बिबटेक् आज्ञावली

```
@article{आलोकसुशान्त,  
author={सुशान्त देवळेकर},  
title={राजवाड्यांचे जन्मवर्ष : संशोधनाचे संशोधन},  
journaltitle={आलोक मराठी नियतकालिक},  
date={२०२१-०१-२४},  
series={१},  
note={बुलढाणा : वर्णमुद्रा प्रकाशन}  
}
```